

УДК 372.03

Людмила Валентинівна Іщенко,
кандидат педагогічних наук, доцент
Уманський державний педагогічний
університет
імені Павла Тичини, Умань, Україна,
iskra118@mail.ru

Людмила Валентиновна Ищенко,
кандидат педагогических наук, доцент
Уманский государственный педагогический
университет
имени Павла Тычины, Умань, Украина
iskra118@mail.ru

Lyudmila Valentynovna Yschenko,
candidate pedagogical sciences, associate
professor Umanskyustate pedagogical
university
called Paul Tychyny, Uman, Ukraine
iskra118@mail.ru

ПРОБЛЕМА ФОРМУВАННЯ ТВОРЧОЇ ІНДИВІДУАЛЬНОСТІ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ В СУЧАСНІЙ ПЕДАГОГІЧНІЙ НАУЦІ

Аннотация. В статье раскрывается состояние исследования проблемы формирования творческой индивидуальности детей дошкольного возраста, осуществлен анализ психолого-педагогических аспектов этой проблемы. Внутри каждого аспекта выделены два направления: первое - изучение проблемы формирования творческой индивидуальности личности старшего дошкольника, второе - подготовка педагогов в системе высшего образования. Осуществлен анализ фундаментальных исследований в русле этой проблемы. Обозначена роль творчества в реализации индивидуальности личности. Опираясь на научные исследования, выделены основные детерминанты формирования творческой индивидуальности детей дошкольного возраста.

Ключевые слова: индивидуальность, творчество, творческая индивидуальность, творческая личность, формирование творческой индивидуальности.

Abstract. The article reveals the state of the investigation of the problem of formation of the creative personality preschool children, carried out an analysis of psychological and pedagogical aspects of the problem inside every aspect

highlighted in two directions: the first - the study of problems of formation of the creative personality of the person older preschooler, the second - training of teachers in higher education. The analysis of basic research in line with this problem. Defines the role of creativity in the realization of individual personality. Through research, identified the main determinants of formation of the creative personality preschool children.

Keywords: individuality, creativity, creative personality, creative personality, creative personality formation.

Вступ. Останні десятиліття відзначені якісно новими процесами та явищами, які охоплюють різні аспекти життєдіяльності сучасного суспільства. Реалії сьогоденної дійсності (прискорення науково-технічного прогресу і радикальні зміни в соціальній, екологічній, економічній та культурній сферах) призвели до того, що на рубежі ХХ і ХХІ століть кардинально змінилися вимоги до покоління, що вступає в життя. Замість колишньої установки на підготовку слухняного і дисциплінованого виконавця ставиться завдання формування творчої індивідуальності, ініціативної особистості, здатної до випереджаючої творчої діяльності, яка вміє жити і працювати в нових соціокультурних умовах.

У зв'язку з цим в суспільстві почали створюватися умови для переорієнтації освіти на організацію якісно іншого рівня навчально-виховної роботи та переведення її в режим розвитку і саморозвитку творчої особистості дошкільника. Реалізація даного процесу вимагає, щоб головною метою освіти став розвиток індивідуальності, готової творчо перетворювати різні сфери соціального життя.

Орієнтація гуманістичної педагогіки на людину актуалізує вимогу всебічного вивчення потенційних здібностей і суб'єктних проявів дітей, пошук педагогічних засобів, що забезпечують становлення їх творчої індивідуальності.

Базовий компонент дошкільної освіти передбачає перехід дошкільної освіти до креативних технологій виховання й навчання, модернізацію змісту дошкільної освіти шляхом забезпечення різнобічного розвитку дітей

дошкільного віку відповідно до їхніх задатків, нахилів, здібностей, індивідуальних, вікових особливостей, культурних потреб. Програма націлює науковців і практиків на формування творчої індивідуальності, на своєчасне підтримання досягнень індивідуальної своєрідності неповторного життєвого шляху дитини, на розвиток у дітей таких особистісних властивостей, як допитливість, ініціативність, самостійність, креативність, винахідливість [2].

У зв'язку з цим незмірно зріс інтерес в педагогічній науці до дослідження процесу творчості як ключового поняття в структурі особистості людини, з'явилася потреба осмислити проблему формування творчої індивідуальності розвитку з урахуванням позицій представників психології, соціології, педагогіки та інших галузей наукового знання.

У ході аналізу наукової літератури, ми розглянули проблему формування творчої індивідуальності дітей старшого дошкільного віку в психолого-педагогічному аспекті. Усередині кожного аспекту цієї проблеми, в свою чергу, можна виділити два напрямки. Перший - вивчення проблеми формування творчої індивідуальності особистості старшого дошкільника, а другий - підготовка педагогів в системі вищої освіти в руслі досліджуваної проблеми.

В умовах сьогодення, проблема актуалізації творчих можливостей у дітей дошкільного віку, розвитку креативної особистості, обдарованності набуває особливої актуальності і стає найважливішим напрямком емпіричних пошуків і науково-теоретичних досліджень. Її активно розробляють провідні вчені країн світового співтовариства (Ф. Баррон, Дж. Гилфорд, Дж. Гордон, Г. Лозанов, К. Роджерс, А. Ротенберг, К. Тейлор, Р. Торренс, В. Франкл та ін.).

Пошуку шляхів формування та розвитку індивідуальності, можливостей прояву її унікальних властивостей, індивідуальних стилів діяльності, індивідуально-диференційованої взаємодії з дітьми присвячено низку спеціальних дисертаційних досліджень (Н. Баглаєва, С. Бубка, В. Галузинський, І. Дичківська, О. Дяченко, Я. Ковальчук, В. Кузьменко, В. Мерлін, І. Унт та ін.).

Формулювання цілей статті, постановка завдання. Мета дослідження: з'ясувати стан розробленості проблеми формування творчої індивідуальності дітей дошкільного віку в сучасній педагогічній науці.

Задля виконання поставленої мети, важливим завданням було здійснити аналіз наукових підходів до проблеми творчої індивідуальності; розглянути психологічний та педагогічний аспекти проблеми формування творчої індивідуальності, з'ясувати роль творчості у реалізації індивідуальності особистості, виокремити важливі чинники, які стимулюють формування цього процесу; намітити перспективу подальшого дослідження проблеми.

Виклад основного матеріалу дослідження. *Психологічний аспект проблеми* формування творчої індивідуальності дітей дошкільного віку пов'язаний з дослідженням творчості як психологічного процесу і як сукупності властивостей особистості. У фокусі нашої уваги були дослідження вітчизняних та зарубіжних психологів присвячені формуванню та розвитку творчої особистості, обдарованості та творчої індивідуальності дітей дошкільного віку.

Феномен творчості привертав увагу багатьох дослідників в усі часи розвитку людства. Дослідженню творчості та креативності присвятили свої праці такі видатні психологи, як Л. Виготський, Д. Ельконін, П. Енгельмейер, О. Запорожець, Г. Костюк, Н. Менчинська, Р. Немов, Я. Пономарьов, С. Рубінштейн та інші. На їхню думку, креативність характеризується наявністю таких рис особистості, як творчий потенціал, ініціативність, творча активність, імпровізаційність, творча спрямованість. Ці риси підкреслюють індивідуальність особистості, допомагаючи їй з меншими перешкодами інтегрувати в соціум та актуалізувати свої здібності.

На сьогоднішній день виконані фундаментальні дослідження з психології творчості. Це - праці О. Брушлінського, В. Моляко, С. Рубінштейна, С. Сисоєвої, О. Тихомирова; роботи з проблеми загальних та спеціальних здібностей Є. Ігнат'єва, В. Крутецького, Н. Лейтеса, Б. Теплова; роботи з психології та психофізіології індивідуальних відмінностей та

здібностей В. Кузьменко, В. Мерліна, В. Небиліцина, В. Русалова, роботи з проблеми щодо генетичних передумов індивідуальних відмінностей І. Равіч-Щербо та інших.

О. Яковлева зокрема, відзначає, що творчість – це не певний набір особистісних рис, а реалізація людиною власної індивідуальності. Тому творчий процес і є проявом цієї індивідуальності. Творчість розкривається в процесі суб'єкт-суб'єктної взаємодії і завжди адресується іншій людині. Творчість – це презентація своєї індивідуальності іншому [14].

Аналіз досліджень проблеми індивідуальності і творчості (В. Андреев, Т. Гальченко, В. Кузьменко, В. Моляко, Н. Посталюк, Н. Вишнякова та ін.) дали можливість розкрити загальне значення поняття творчої індивідуальності як певної якості особистості, яка полягає в її “самості”, цілісності, самобутності, спрямованості на творче перетворення навколишнього і готовність змінювати себе.

Вчені [К. Абульханова-Славська, О. Асмолов, А. Маслоу, С. Рубінштейн та ін.] розцінюють індивідуальність як джерело творчої активності людини, що відповідає за механізми його самоактуалізації та самореалізації. У зв'язку з цим творчість визначається як невід'ємна характеристика індивідуальності людини, а для більш точного опису перетворюючих здібностей особистості вживається сполучення “творча індивідуальність”.

Розглядаючи проблему формування творчої індивідуальності, ми звертаємось до досліджень в контексті розвитку творчої особистості [4; 7; 8]. Пояснення знаходимо, при з'ясуванні сутності понять “індивідуальність” і “особистість” Праці провідних психологів засвідчують, що індивідуальність проявляється і розвивається на основі особистісного розвитку. Вона є не щось особливе, відірване від особистості, а її невід'ємна частина, що забезпечує завершеність всіх особистісних утворень. Але вона ширша, багатша, яскравіша соціальної сутності людини, закріпленої в особистісних утвореннях, за рахунок природних характеристик. Конкретні поєднання природних і соціальних властивостей, таких як схильності і здібності,

дозволяють людині саморозвиватися, самореалізовуватися, самостверджуватися з найбільшою повнотою, виявляючи творчість у діяльності і взаєминах [8, с. 204].

Відтак, результати досліджень вчених [1; 8] показали, що поняття особистість і індивідуальність взаємозалежні і не розглядаються окремо один від одного. Тому найбільш ефективними програмами розвитку творчої індивідуальності є ті, в основі яких лежить розвиток особистості дитини.

Сутність творчості як специфічного виду діяльності розглядалася в роботах М. Воллаха, Дж. Гілфорда, В. Давидова, Л. Когана, О. Кочерги, О. Матюшкіна, Я. Пономарева. Досліджуючи основні особливості творчості як процесу, психологи виділяють різні складові:

- діяльність, в ході якої «загальний критерій творчості виступає як критерій розвитку» [О.Асмолов];

- діяльність, спрямована на «творення, народження нового прогресивного, що сприяє розвитку людини і суспільства» [Д. Богоявленская]

- діяльність, в процесі якої реалізується індивідуальність [О.Яковлєва].

Таким чином, термін «творча індивідуальність» викликаний до життя необхідністю підкреслення не лише наявності індивідуальності як якості, рівня розвитку особистості, а й втілення цієї індивідуальності у творчій активності і об'єктивно значимої результативності творчості у певній галузі людської практики. Якщо індивідуальність - сутнісна якість особистості, то «творчість» - сутнісна якість певної, а не будь-якої індивідуальності, яка проявляється в певних видах діяльності [14, с. 34].

Найбільш ґрунтовно вивчена проблема розвитку індивідуальності дітей старшого дошкільного віку В. Кузьменко. Автором визначені ефективні психолого-педагогічні умови розвитку індивідуальності дитини 3-7 років, зокрема: перебудова освітнього простору та стилю спілкування педагогів з дітьми від фронтального до індивідуалізованого, підвищення психологічної компетентності педагогів, оволодіння ними методами вивчення індивідуальних відмінностей, фіксації та аналізу отриманих даних, розробки та комплектації індивідуалізованих освітніх програм. Теоретично та

експериментально доведено, що визначальним для розвитку індивідуальності дошкільника є гармонійна активізація процесів творчості, суб'єктності та довірливості, а наявність певних властивостей (цілепокладання, вибірковості та винахідливості) забезпечує та супроводжує цей процес[8].

Результати дослідження озброюють педагогів дошкільних навчальних закладів технологією ефективного розвитку індивідуальності дитини 3-7 років з урахуванням багатокomпонентної структури освітнього процесу, націлюють на створення відповідних для цього умов, забезпечення варіативного розвивального середовища, підтримку унікальності кожної дитини при здійсненні навчально-виховної роботи.

Так, Т. Гальченко досліджено особливості прояву винахідливості як однієї з властивостей творчої індивідуальності дітей дошкільного віку, функцією якої є забезпечення творчого вигадування та внесення власноствореного, нового в зміст діяльності або продукт, створення нових, неповторних задумів.

Аналіз наукових підходів до проблеми творчої індивідуальності, дозволив простежити активну увагу з боку вітчизняних та зарубіжних психологів, про що засвідчує велика кількість праць присвячених: психології творчості в навчальному процесі; розвитку творчої особистості та індивідуальності дітей дошкільного віку в онтогенезі, психолого-педагогічним основам, особливостям розвитку індивідуальності, ролі діяльності в її формуванні та інших важливих чинників, які стимулюють формування цього процесу.

Вчені наголошують на певних труднощах, які супроводжують процес формування творчої індивідуальності дітей старшого дошкільного віку, на об'єктивній потребі практики в професійній підготовці спеціалістів ДНЗ, пошуку подальших механізмів, під впливом, яких здійснюється це формування.

Педагогічний аспект проблеми формування творчої індивідуальності полягає у аналізі досліджень вітчизняних та зарубіжних педагогів, прогресивні ідеї яких є значущими в контексті нашого дослідження, в осмисленні новітніх технологій, які використовують в підготовці майбутніх педагогів до роботи з дітьми в ДНЗ.

В історії вітчизняної педагогіки проблема розвитку дитячої творчості знаходить відбиття у спадщині видатних педагогів, які доводили необхідність розвитку творчих здібностей дітей, надання їм можливостей виражати свій внутрішній світ.

Вагомий внесок у розробку педагогічних умов, які сприяють розвитку індивідуальності особистості, у вітчизняну педагогічну науку зробив видатний педагог К. Ушинський. Він зазначав, що індивідуальність реалізує себе в діяльності, відповідно до своїх потенційних задатків, потреб, внутрішніх мотивів та ціннісних орієнтацій. Натомість підкреслював, що, оскільки школа є тим середовищем і простором, де вихованець засвоює нові знання і способи діяльності, має можливості для використання свого творчого потенціалу та досягнення певного рівня самореалізації своєї індивідуальності, то головною функцією є створення відповідних педагогічних умов для саморозвитку творчої індивідуальності вихованця. До таких умов К. Ушинський, перш за все, відносив ґрунтовну обізнаність усіх причетних до педагогіки з природою людської індивідуальності; побудову навчально-виховного процесу з урахуванням індивідуальних і вікових особливостей учнів та пошуків “засобів виховного впливу” у самій “природі людини”; організацію творчої діяльності вихованців, яка б залишала “розумний простір для їх самостійного життя, серця і волі”[12, с. 416].

Разом з тим, Е. Аркін, звертався до розуміння індивідуальності як до своєрідності особистості, що робить її неповторною, єдиною. Вказував, зокрема, що своєрідність буває особливо яскраво вираженою в певний віковий період в одній або декількох сферах розвитку та поведінки особистості - рухової, інтелектуальної, емоційної. Але часто вдається знайти

одну, основну особливість, що об'єднує і висвітлює всі різноманітні риси дитини, і забезпечує розуміння всієї її особистості. Своєрідні форми поведінки дитини носять тимчасовий характер, не відображаючи справжні тенденції її розвитку, що створює необхідність знайти рушійні сили цього процесу. В таких рушійних силах відкриваються сторони особистості, яка формується, саме те, що становить ґрунт для розвитку індивідуальності, наприклад, схильності і здібності, розвиток творчості [12. с.15]

О. Усова, розкриваючи теоретичні основи змісту і методи навчання та виховання дошкільнят, підкреслювала, що кожна дитина-неповторна особистість у своїх проявах, поведінці, сприйнятті навколишнього, ставленні до неї. А тому дітям треба давати спільне, потрібне для всіх, і разом з тим виховувати у них особливе, індивідуальне. Вона зазначала, що індивідуальність не утворюється сама собою, вона формується у зв'язку із загальними умовами виховання дітей у колективі під керівництвом вихователя. Індивідуалізація виховання дітей у колективі передбачає врахування можливостей і даного колективу і окремих дітей, формування індивідуальності людини і своєрідності конкретного дитячого колективу[12, с. 406].

Проблема становлення творчої індивідуальності посідає значне місце і у працях В.Сухомлинського. Педагогом була створена новаторська методика підтримки індивідуальної своєрідності дитини, основою якої стала опора на емоційні переживання дитини як необхідну умову розвитку її творчих здібностей. На думку автора, людська індивідуальність – це неповторний світ думок, почуттів, волі, характеру переживань. Вона розкривається й набуває свого розвитку через діяльність, від неї залежить повнота духовного життя людини, її щастя.

В. Сухомлинський вважав, що становлення творчої особистості, неможливе без індивідуального підходу до дитини. Найважливішим методом вивчення індивідуальної своєрідності дитини вчений вважав спостереження, а спостережливість визначав як провідну професійну властивість педагога.

Можна сказати, що своєю увагою до проблеми творчої індивідуальності в педагогіці В. Сухомлинський у значній мірі передбачив ідеї, актуальні для наших днів. Сьогодні розвиток педагогічної думки в Україні тільки підходить до усвідомлення того, що формування творчої індивідуальності вчителя - складне і відповідальне завдання, без якої не можуть бути вирішені проблеми виховання та навчання дітей [12, с. 396].

У низці досліджень визначена роль діяльності у розвитку творчої особистості, прояві унікальних її якостей у дітей дошкільного віку в спільній ігровій (Л. Артемова, А. Гончаренко, Н. Химич), трудовій (З. Борисова, Л. Крайнова, В. Павленчик), навчальній (Баглаєва, Л. Брежнева, Р. Буре, Л. Зайцева, С. Степанова) і мовленнєво-творчій (А. Богуш, Л. Березовська, Н. Гавриш, Н. Водолага, Н. Орланова, С. Чемортан) продуктивно-творчій (Н. Портницька), музичній (І.Онищук) діяльності дошкільників.

Так, Н. Гавриш, здійснено концептуально-методичний підхід до розв'язання проблеми розвитку мовленнєвотворчої діяльності дітей дошкільного віку, досліджено особливості, характерні риси, типи мовленнєвотворчої діяльності дошкільнят та встановлено її залежність від педагогічних умов організації навчального процесу[5].

С. Уфімцевою обґрунтовано організаційно-педагогічні умови та критерії ефективності творчого розвитку дитини дошкільного і молодшого шкільного віку в умовах навчально-виховного комплексу дошкільний заклад – початкова школа;. розроблено зміст, форми та методи діяльності педагогічного колективу з творчого розвитку, дітей дошкільного і молодшого шкільного віку[13].

Як бачимо сучасні вітчизняні педагоги зробили вагомі доробки з проблем розвитку творчої особистості дошкільника, збагатили теоретичні та методичні засади цієї проблеми в дошкільній педагогіці. На жаль, досліджень безпосередньо присвячених підготовці майбутніх педагогів до формування творчої індивідуальності не має, натомість практика вимагає підготовку таких фахівців.

Більш детально зупинимось на окремих дослідженнях, які конкретизують педагогічні підходи, шляхи та механізми, які стимулюють процес формування творчої індивідуальності дошкільника, можливість прогнозування проявів властивостей творчої індивідуальності.

Так, Р. Богданова [3] дослідила теоретико-педагогічні основи розвитку творчої індивідуальності суб'єктів освіти. Важливою педагогічною умовою формування цієї властивості вважає збагачення досвіду творчого життя дитини, який в свою чергу передбачає зміну досвіду творчого життя в професійній сфері педагога.

Г. Грішкіна [6] в якості основного засобу розвитку творчої індивідуальності розкриває педагогічний потенціал арт-терапії, особливість якого полягає в варіативних, творчих можливостях його реалізації.

Аналіз проблеми формування та розвитку творчої індивідуальності – засвідчує, що цій проблемі були присвячені дослідження фахівців здебільшого у галузі психології, а офіційна педагогіка розглядала формування творчої індивідуальності в контексті особистісного становлення, забезпечення індивідуального та диференційованого підходів у навчанні та вихованні творчої особистості. Більшість психологів оперують терміном “розвиток”, натомість в педагогічному контексті нашого дослідження ми використовуємо дефініцію термін “формування” індивідуальності. Пояснення знаходимо, у трактуванні цих термінів педагогічними та енциклопедичними словниками, психолого-педагогічної літератури, із зазначеної проблеми.

Так, в концепції В. С. Мерліна “розвиток” безпосередньо і більшою мірою обумовлюється генетично, у той час, як “формування” пов’язано перш за все із впливом соціальних умов. Зазначимо, що на основі порівняння сутності особистості та індивідуальності автору вдалося показати специфіку процесу розвитку особистості та відмінність від цього процесу формування індивідуальності [9].

Згідно з рівнем розвитку сучасного суспільства дошкільний ступінь освіти в Україні спрямований на формування базових особистісних якостей. На сучасному етапі освіта вирішує питання не тільки розвитку пізнавальної активності, творчих здібностей особистості. Її концептуальним підґрунтям є залучення підростаючого покоління до активного творчого життя, відстоювання власної творчої позиції, набуття досвіду інших людей і творчо трансформувати його у власній життєдіяльності, реалізувати себе як індивідуальність. Звідси маємо підставу розглядати феномен “розвитку”, під яким розуміють процес формування індивідуальності як вищої якості особистості в результаті розвитку і виховання. Натомість А. Реан стверджує, що у сучасній педагогічній практиці розвиток не може розглядатися як її системотвірний компонент [7, с.194].

Окрім того маємо наголосити, що першочерговим завданням усіх можливих педагогічних впливів на дитину є не розвиток у неї типових психічних здібностей і особливостей, а виявлення, знаходження і формування (виплекування) унікальних якостей її індивідуальності, розкриття творчих потенцій власного «Я» [4, с. 88].

Тому вважаємо логічним використовувати в контексті педагогічного дослідження термін “формування творчої індивідуальності старшого дошкільника”.

Аналіз узагальнених досліджень засвідчує, що природні задатки нахили здібності дитини, в процесі виховання перетворюються, змінюються, формуються породжуючи широку варіативність проявів індивідуальності. Звідси бачимо, що організація навчально-виховного процесу у ВНЗ, його зміст і завдання мають сприяти створенню умов для формування творчої індивідуальності, стимулювати прояв творчих можливостей дітей старшого дошкільного віку.

Організація навчально-виховного процесу має враховувати творчі нахили та здібності дітей індивідуальні особливості дітей дошкільного віку, ґрунтуватись на глибокому знанні педагогом індивідуальних особливостей, духовного світу кожного вихованця враховувати їх творчі нахили і інтереси.

Висновки і перспективи подальших розвідок у цьому напрямку.

Враховуючи проаналізовані наукові досягнення та спираючись на них ми виокремили важливі чинники формування творчої індивідуальності, зокрема:

- діяльність важливий чинник формування творчої індивідуальності;
- колектив однолітків як засіб формування творчої індивідуальності дитини;
- створення сприятливого розвивального середовища для формування творчої індивідуальності;
- формування творчої індивідуальності в спільній діяльності з однолітками;
- використання варіативних технологій навчання та виховання;
- підвищення професійної педагогічної готовності формування творчої індивідуальності дітей старшого дошкільного віку.

Завдання освіти в контексті даної моделі суспільного розвитку полягає в тому, щоб дати можливість всім суб'єктам проявити свої таланти і весь свій творчий потенціал, що припускає для кожного можливість адекватно реалізувати свої життєві і творчі плани.

Тому розуміння педагогом сутності особливостей розвитку та формування творчої індивідуальності, важливості дошкільного періоду для становлення дитини як індивідуальності, наявності вміння синтезувати педагогічні й психологічні знання, вчасне виявлення творчих нахилів і здібностей, використання доцільних форм і методів роботи з дітьми, розглядається як провідна складова *педагогічної майстерності*, а важливим засобом формування творчої індивідуальності підходу є забезпечення компетентності педагогів у зазначеному напрямі.

Література

1. Асмолов А. Г. Психология личности. / А. Г. Асмолов // Принципы общепсихологического анализа.– М.: Изд-во МГУ, 1990. – 367 с.

2. Базовий компонент дошкільної освіти: Науковий керівник: А. М. Богуш, дійсний член НАПН України, проф., д-р пед. наук.; Авт. кол-в: Богуш А. М., Беленька Г. В., Богініч О. Л., Гавриш Н. В., Долинна О. П., Ільченко Т. С., Коваленко О. В., Лисенко Г. М., Машовець М. А., Низковська О. В., Панасюк Т. В., Піроженко Т. О., Поніманська Т. І., Сідельнікова О. Д., Шевчук А. С., Якименко Л. Ю. — К.: Видавництво, 2012. - 26 с.
3. Богданова Р. У. Развитие творческой индивидуальности субъектов образования: Монография / Р. У. Богданова. - СПб.: Изд-во РГПУ им. А. И. Герцена, 2000. - 220 с.
4. Богоявленская Д. Б. Психология творческих способностей: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. - М.: Издательский центр «Академия», 2002. - 320 с.
5. Гавриш Н. В. Розвиток мовленнєво-творчої діяльності в дошкільному дитинстві : Автореф. на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук : спец. 13.00.02 / Н. В. Гавриш. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2002. – 32 с.
6. Гришина А. В. Активизация спонтанной экспрессии в художественно-творческой деятельности подростков / А. Гришина // Искусство объединяет, учит, воспитывает: Материалы Всерос. науч.-практ. форума [22-24 сент. 2004 г.]. - Чебоксары: ЧГПУ им. И.Я. Яковлева, 2004. - С. 47-50.
7. Кузьменко В. У. Теоретичні основи проблеми розвитку індивідуальності дитини // Наукові записки Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / За ред. С. Д. Максименка Кузьменко В. У. Концептуальна модель розвитку індивідуальності дитини 3-7 років // Проблеми загальної та педагогічної психології: Зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / За ред. С. Д. Максименка. – Т. VII, вип. 1. – К.: ГНОЗІС, 2005. – С. 170-179.

8. Кузьменко В. У. Теоретичні основи проблеми розвитку індивідуальності дитини // Наукові записки Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / За ред. С. Д. Максименка. – К.: Нора-прінт, 2004. – Вип. 24. – С. 194-205.
9. Мерлин В. С. Системный подход к онтогенезу интегральной индивидуальности / В. С. Мерлин // Психология формирования и развития личности. – М.: Наука, 1981. – С.87-105.
10. Мільто Л.О. Творче становлення індивідуальності майбутнього вчителя // Збірник наукових праць, - Випуск 2. – Київ: НПУ ім. М.П. Драгоманова, 1999. – С. 47-50.
11. Моляко В. А. Психологические проблемы творческой одаренности \ В. А. Моляко. – К.: Знание Украины, 1995. – 52 с.
12. Хрестоматия по истории педагогики. – М.: Учпедгиз, 1936. – Т. 4. – 516 с.
13. Уфимцева С.В. Особливості творчого розвитку дошкільника і молодшого школяра / С. В. Уфимцева // Рідна школа. – 2006. – № 2. – С. 65-67.
14. Яковлева Е. Л. Методические рекомендации учителям по развитию творческого потенциала учащихся. - М.: Молодая гвардия. 1997. - 78 с.